

TUR147 TÜRKİYE TÜRKÇESİ SES BİLGİSİ

(8. HAFTA)

ÜNLÜ TÜREMESİ

Dillerde ve Türk dilinde görülen önemli ses olaylarından birisi de ünlü türemesi olayıdır. Sözcüklerin aslında bulunmayan bir ünlü (vokal) türeme yoluyla sözcüğe giriş yapar. Bu olay gerek Türkçe sözcüklerde ekleşme aşamasında iki ünsüzün birleşmemesi nedeniyle akışı sağlamak amacıyla gerekse alıntı sözcükleri Türkçe dil yapısına uydurmak ilkesiyle ortaya çıkar.

Ön seste ünlü türemesi:

- Alıntı sözcükleri yerileştirmek için kelime başına kalıcı ünlü türetilir.

Fr. station>istasyon, Yun. Stavroz>istavroz, İt. scarta>iskarta, Far. rişte>erişte, İng. stop>istop, Fr. scala>iskele, Fr. scarpine>iskarpin vb.

- Kelime başında /l/ ve /r/ bulunan alıntı sözcüklerde, bu seslerin Türkçede kelime başında sesletimi zor olması sebebiyle ve akıcılığı sağlamak amacıyla konuşma dilinde (ağızlarında) ünlü ses türetilir.

Rum. limon>ilimon, Ar. Recep>İrecep, Ar. ramazan>ıramazan, Ar. Rum>Urum, Rus>Urus, Far. leğen>ileğen, rüzgar>ürüzgar, rıza>ırza (ağız) vb.

İç seste ünlü türemesi:

- Türkçe sözcüklerde ek birleşimi sırasında akışı sağlamak amacıyla bazen dar bazen de geniş-düz kalıcı ünlü türemesi görülür.

Geniş-düz ünlü: *sapsağlam>sapasağlam, düzdüz>düpedüz, güpgündüz>güpegündüz, darcık>daracık, yapıyalnız>yapayalınız, vb.*

Dar ünlü: *azcık>azıcık, bircik>biricik vb.*

• Alıntı sözcüklerin Türkçeleşme aşamasında sözcüğün son hecesinde bulunan Türkçe kurallara uymayan iki ünsüzün gelmesi sebebiyle ünlü türemesi görülür.

Ar. ilm>ilim, Ar. asl>asıl, Ar. zikr>zikir, Ar. hüzn>hüzün, emr>emir, katl>katil, Ar. şükr>şükür, Fr. film>filim (söyleyişte), Fr. nötr>nötür (söyleyişte), Ar. ömr>ömür, Ar. akl>akıl, Ar. fikr>fikir, grup>gurup (söyleyişte), kral>kıral (söyleyişte) vb.

Bazen sözcüklerin orta hecesinde görülebilir.

Fr. elektrik>elektirik (söyleyişte), Far. a:sma:n>asuman

Son seste ünlü türemesi:

Türkçede çok fazla görülmeyen bir ses olayıdır.

Alıntı kelimelerde söyleyiş zorluğundan dolayı ortaya çıkar.

Far. serv>servi, Ar. ha:cc>hacı, gayr>gayrı, tab'(huy, karakter) >tabı, hem>hemi (söyleyişte), bur sefer>bu seferi (söyleyişte), ertesi gün>ertesi güne (söyleyişte) vb.

Ünlü Benzeşmesi (Daralma ve Genişleme)

Sözcük içinde kullanıma giren bazı sesler yanlarında bulunan yahut uzak noktada bulunan bazı sesleri kendi özellikleri çerçevesinde kendine uydurur (benzetir) ler. Ünlü seslerin kalın, ince, düz, yuvarlak ve yerine göre uzun kısa olduğuna değinilmişti. Aynı zamanda ünlülerin birlik oluşturdukları ünsüz seslerin de sesletim özellikleri bu değişimleri etkileyen önemli unsurlardır. Bu özellikleri göz önünde bulundurarak ünlüler arası değişimler incelenecektir. Bu konuya Coşkun, "*Ünlüler benzeşerek dilin kurallarına uygun bir şekilde ünlü uyumunu oluştururlar. Bazı durumlarda da kelimelerdeki ünlüler aykırılışarak değişikliğe uğrarlar. Bu durumda ünlü uyumu bozulur. Bunda kelimelerdeki ünsüzlerin baskın bir rolü vardır.*" diyerek açıklık getirmiştir (2016: 38).

• **Daralma ve genişleme yoluyla benzeşme:**

a) Daralma: Geniş ünlünün dar ünlüye evrilmesi olayıdır.

Sözcük içinde kullanıma giren *kapalı é* sesi zaman içinde kalıcı /i/ ünsüzüne daralabilir. *kedim>keyim>geyim >giyim* (Coşkun 2016: 39) (gutkb)

b) Genişleme: Dar ünlülerin geniş ünlüyle etkileşimi yoluyla oluşur.

kanı- (DLT) >kana- (iutkb)

Nadiren de olsa, bazı kelimelerin ara geçişlerinde aykırılışmalar olabilmektedir (Coşkun 2016: 39).

oçuk OA, ETG>oçık ETG (aykırılışma) > oçak ETG>ocak (iuykb), töpü ETG>töpi (aykırılışma) ETG>töpe (Derleme Sözlüğü X, Ankara 1993) >tepe (gutkb)

• **Düzleşme yoluyla benzeşme:** Dudak durumuna göre yuvarlak olma özelliği gösteren seslerin düz ünlüye benzeme olayıdır.

Ar. zeytu:n>zeytin (iuykb) edgü OA >eygü>eyü>eyi (iuyb) >iyi (guykb), üçün OA>içün (aykırılışma) >için (iutkb, ilgerü OA>ilerü>ileri (iutkb), çaruk DLT>çarık (iuykb), içkü DLT>içki (iutkb), altun OA> altın (iuykb), Far. ca:du>cadu>cadı (iuykb), Ar. sandu:k>sandık (iuykb), Far. ça:rsu>çarşu>çarşı (iuykb)

• **Yuvarlaklaşma yoluyla benzeşme:** Düz özellik gösteren seslerin uyumu sağlamak için yuvarlaklaşma olayıdır.

bulıt OA>bulut (iutkb), bedük OA>beyük>böyük>büyük (gutkb), udi->uyı->uyu- (iutkb), ulı DLT>ulu (iutkb), Ar. müdi:r>müdür (iutkb), Far. çün+ki> çünkü (iutkb), Far. di:var>duvar (guykb), topık DLT>topuk (iuykb) vb. 'müdi:r' gibi örneklerde dudak uyumu etkilidir.

• **İncelme yoluyla benzeşme:** İnce ünlünün kalın ünlüyü etkilemesiyle oluşur.

Ar. bunye>bünye (guykb), Fr. terorist>terörist (iuykb), Fr. doküman>döküman (söyleyişte) (guygb), Fr. şoför>şöför (söyleyişte) (gutgb)

• **Kalınlaşma yoluyla benzeşme:** İnce ünlülerin, kalın ünlülerin etkisiyle kalın ünlüye dönüşme olayıdır.

Ar. fitra:t>fitrat (guykb), Ar. gida:> gıda (guykb), Far. a:ster>astar (iuykb), Ar. sa:dik>sadık (iuykb), Ar. sila>sıla (guykb), Ar. şera:p>şarap (guykb), Ar. su:ret>surat (iuykb), Far. pa:re>para (iutkb), Ar. ahres>ahraz (iutkb). 'pa:re' artlık-önlük uyumu sonucu artdamaksillaşır.

Bazen ince ünlü uyumu alıntı kelimelerdeki ünlüler, ses-anlam ilişkisi içinde yerlerini kalın ünlülere bırakırlar. Ünlü değişiminde ara geçişler olup olmadığı, Anadolu ağızları araştırmalarıyla ortaya konulabilir (Coşkun 2016: 41).

beyrem DLT>bayram, Ar. bekere>mekere AA>makara

• **Kısalma yoluyla benzeşme:** Bazı alıntı kelimelerde bulunan uzun ünlülerin kısa ünlülere evrilmesi yoluyla oluşan benzeşmedir.

Far. anba:r>ambar (iutkb), Ar. kibri:t>kibrit (iutkb)

Ünlü Daralması ve Genişlemesi

Sözcük içinde kullanılan ünlülerin hece değeri oluşturduğu ünsüzlerle girdiği etkileşimle alakalı bir durumdur. Bazı ünsüz seslerin çıkış yerlerine bağlı olarak daraltıcı etkisi bulunmaktadır. Bu duruma en iyi örnek /y/ sesidir. Bu ses bir yarı ünlü niteliğinde olup kendinden önce gelen /a/ ve /e/ sesleri (ı, i, u, ü) seslerine daraltır.

Daralma

gelmeyor>gelmiyor, başlıyor>başlıyor, neye>niye, yeyecek>yiyecek, oynuyor>oynuyor, yapmıyor>yapmıyor vb.

él>il, Moğ. oğlan>ulan (argo), büyük>büyük, közel ET>güzel, çağır>çığır (ağız), yeni>yini (ağız), büt>bit, oraya>oriya vb.

Genişleme

Her ne kadar az görülen bir olay olsa da ağız boşluğunun durumuna göre dar ünlüler de genişleyebilir.

buz>boz, yol>yol, suk->sok-, ıgaç OA>ağaç, ağır>ağar (konuşma), boğuz>boğaz, yağız>yağaz (konuşma), ihtiyar>ehtiyar (konuşma) vb.

Düzleşme ve Yuvarlaklaşma

Çeşitli seslik sebeplerden dolayı yuvarlak ünlüler düz ünlülere dönebilirken düz ünlüler de yuvarlak ünlülere yerini bırakabilir.

Düzleşme

yumurta>yımırta (söyleyişte), orto>orta, törö>töre

Alıntı sözcüklerde /f/ sesinden sonra gelen /o, u/ sesleri /ı/ sesine dönüşüm gösterir.

Yun. fortuna>firtına, fustuk>fistik, furun>fırın, fursat>fırsat, funduk>fındık vb. Rum. furnus>furun>fırın vb.

Yuvarlaklaşma

Eski Anadolu Türkçesinde yaygın olarak görülen bir ses olayıdır.

buba>baba, Far. di:va:r>duvar, Ar. hami:r>hamur, bunar>punar>pınar, aviç>avuç, başlıg>başlı, kavın>kavun, evsiz>evsüz vb.

Öndamaksillaşma (İncelme)

Artçı kalın seslerin çeşitli sebepler sonucunda ön ince seslere dönüşmesidir. Bu durum itibariyle bir incelme olayı söz konusudur. Öndamaksillaşmanın oluşumunda ünlü seslerin hece oluşturduğu ünsüz seslerin özelliklerinin de etkisi büyüktür. *Genellikle benzeşme ya da /c, ç, j, ş, y/ ünsüzlerinin etkisiyle ortaya çıkar.* (Eker 2009: 303-304)

yana>yine, yaşıl>yeşil, kanı>hani, biç->biç-, ana>anne, alma>elma, kangı>hangi vb.

Artdamaksillaşma (Kalınlaşma)

Öndamaktan çıkan ince seslerin (ünlülerin) fonetik özellikler neticesinde -bunda hece denkliği oluşturan ünsüzlerin de etkisi vardır- artdamak kalın ünlülere değişimi olayıdır.

ısığ>ısı, isi-siz>ıssız, tengri>tanrı, hefte>hafta, Ar. za:lim>zalım (konuşma) vb.

Kısalma ve Uzama

Alıntı sözcüklerde bazı uzun ünlüler Türkçeleşme aşamasında kısaltmaya uğrar.

Fa. a:vi:ze>avize, İng. meeting>miting, Ar. hesa:b>hesap, Ar. mevcu:t>mevcut, İng. hooligan>holigan

Bazı sözcüklerde ünlü ekle beraber uzama tekrar kullanıma girer.

taç>ta:c-ı, hayat>haya:t-ım, ahla:ki vb.

Ana Türkçe dönemi uzun ünlüsü bulunan sözcükler art zamanlı olarak kısa biçime bürünmüştür. Bu kısalma aşamasında seslik özellikler bırakarak ayırt edicilik kazanmıştır.

a:t>ad, o:t>od(ateş), sa:ç>sac